

«Страховий поліс» кредитора при недійсності договорів кредиту або застави

Максим ГАЛАН,
юрист EQUITY

Тарас ШТОКАЛО,
молодший юрист EQUITY

Наслідки визнання недійсним кредитного договору або договору застави

Позови щодо визнання недійсними договорів кредиту, застави, іпотеки вже давно закріпились як базовий спосіб захисту боржників та заставодавців у правовідносинах з кредиторами. У більшості випадків такі позови використовуються для затягування справи про стягнення або звернення стягнення за відповідними угодами, однак непоодинокими є випадки успішного доведення справи до реального визнання недійсним такого договору. Звичайно, у такому випадку завжди постає питання, які наслідки для сторін несе таке судові рішення: чи дійсно одна сторона отримує все, а інша нічого?

З метою забезпечення збалансованості сторін у таких правовідносинах ще у 2012 р. в Цивільний кодекс України була внесена ст. 1057-1, якою врегульовано правові наслідки недійсності кредитних договорів та договорів застави. Ч. 1 цієї статті визначає обов'язок суду за наявності відповідної заяви застосувати наслідки недійсності кредитного договору відповідно до ст. 216 ЦК України, а також визначити відповідну суму, яка має бути повернута кредитодавцеві.

Дещо нетипова правова конструкція міститься у ч. 2–5 ст. 1057-1 ЦКУ. Так, у ч. 2 вказано, що визнаючи недійсним кредитний договір, який був забезпечений заставою майна (позичальника або поручителя), суд за заявою кредитора накладає арешт на таке майно. Такий арешт підлягає зняттю, якщо протягом 30 днів з дня набрання законної сили рішенням суду про визнання недійсним кредитного договору кошти у розмірі, визначеному судом, будуть повернуті кредитору. Якщо ж у зазначений строк кошти не повернуті,

кредитор має право звернутися до суду з позовом про звернення стягнення на арештоване майно. Знімається такий арешт і у разі повернення коштів кредитору.

У ч. 5 ст. 1057-1 ЦК України законодавець передбачив окремі наслідки визнання недійсним договору застави. Зокрема, визнаючи недійсним договір застави, який забезпечує кредит позичальника, суд за заявою кредитора накладає арешт на майно, яке було предметом застави. Такий арешт підлягає зняттю після виконання обов'язку повернути кредитору кошти за кредитом, а у разі визнання кредитного договору недійсним — після виконання зобов'язання повернути кредитору кошти у розмірі, визначеному судом.

Попри майже 8-річний строк дії, вказані положення не відразу почали активно застосовуватись. Причиною цього стала неможливість їх застосування щодо договорів, які були укладені до набрання чинності відповідними змінами до ЦКУ (04.11.2012 р.), про що висловлені правові висновки у постанові Верховного Суду України від 22.02.2017 р. у справі №592/1809/15-ц. Тобто положення ст. 1057-1 ЦК України можуть бути застосовані тільки до договорів, укладених після 04.11.2012 р.

У подальшому, у грудні 2017 р. «кореспондуючі» норми були внесені законодавцем і до процесуальних кодексів: на рівні ч. 10 ст. 238 ГПК України та ч. 13 ст. 265 ЦПК України. Водночас процесуальне відображення вказаних норм виявилось дещо специфічним. Так, до процесуальних кодексів була включена наступна норма: «У разі визнання судом недійсним кредитного договору, в якому виконання зобов'язання позичальника забезпечено заставою майна, а також у разі визнання недійсним договором застави, яким забез-

печується виконання позичальником своїх зобов'язань за кредитним договором, суд накладає на таке майно арешт. Такий арешт може бути скасовано з підстав, передбачених законом».

Практика застосування цих положень судами показала, що вони не позбавлені недоліків, які ми розберемо більш детально.

Практичні та проблемні аспекти застосування

• Колізія норм матеріального та процесуального права

Норми щодо накладення арешту на заставлене майно після визнання недійсним договору кредиту або застави були включені до процесуальних кодексів у статті під назвою «Зміст рішення». До того ж, вони були внесені у формі припису для суду: суд накладає арешт на заставне майно у разі визнання недійсним договору кредиту або застави. Водночас ст. 1057-1 ЦКУ передбачено обов'язкову передумову для вжиття відповідних заходів судом — наявність заяви сторони.

Тобто у даному випадку наявна пряма колізія положень матеріальних норм з процесуальними. Адаже з однієї сторони процесуальна норма зобов'язує суд включити до свого рішення накладення арешту при визнанні недійсним договором кредиту або застави, а з іншої — матеріальна норма вказує на обов'язкову наявність для цього заяви сторони.

З урахуванням принципів диспозитивності та змагальності сторін процесу вважаємо, що суду для вирішення питання про накладення арешту в будь-якому випадку потрібна заява сторони. Сам суд не повинен вирішувати замість сторони, яким чином захищати її інтереси у правовідносинах, а кожна особа самостійно має обирати засоби захисту в кожному конкретному випадку. З огляду на це процесуальні положення підлягають доопрацюванню в цій частині.

• Процесуальний статус та вимоги до заяви кредитора про накладення арешту

На практиці суди все ж зважають на наявність відповідної заяви сторони при вирішенні питання про накладення арешту за наслідками прийняття рішення про недійсність договору кредиту або застави. Разом з тим, відсутній однозначний підхід до встановлення правової природи такої заяви та, відповідно, вимог, які до неї ставляться.

Так, аналізуючи суть та стадію накладення арешту в порядку ст. 1057-1 ЦК України, можна дійти висновку, що за змістом такі заходи є близькими до забезпечення виконання рішення суду або забезпечення позову.

Примітними у зазначеному контексті є висновки Північного апеляційного господарського суду у справі №910/10919/16, де суд, аналізуючи положення ст. 1057-1 ЦК України, ч. 12 ст. 238 та ст. 239 ГПК України (забезпечення виконання рішенням суду), вказав, що ці норми перебувають у системному зв'язку між собою, при цьому

процесуальною нормою визначається повноваження та порядок застосування господарським судом механізму забезпечення виконання судового рішення у вигляді накладення арешту на майно, що є предметом застави, у спорах про визнання недійсним кредитного договору, а також у разі визнання недійсним договору застави, яким забезпечується виконання позичальником своїх зобов'язань.

Суд зазначив, що на підставі ч. 2 ст. 239 ГПК України забезпечення виконання рішення здійснюється у порядку забезпечення позову відповідно до положень ст. 138 та 139 ГПК України. У свою чергу, положення Закону України «Про судовий збір» передбачають сплату судового збору за подання заяви про забезпечення позову. В кінцевому підсумку суд дійшов висновку про правомірність повернення заяви про накладення арешту в порядку 1057-1 ЦК України в силу відсутності доказів сплати судового збору.

Фактично суд, скориставшись аналогією закону, прирівняв заяву про накладення арешту в порядку ст. 1057-1 ЦК України до заяви про забезпечення позову, що певною мірою є виправданим через неврегульованість цього питання на рівні процесуального закону. Водночас сутнісне розуміння арешту в порядку ст. 1057-1 ЦК України є відмінним як від інституту забезпечення позову, так і від положень про забезпечення виконання судового рішення, адже останні спрямовані на захист прав позивача та не гарантують йому можливість виконання рішення суду про задоволення його вимог. Положення ж ст. 1057-1 ЦКУ спрямовані на захист кредитодавця, який у спорах про недійсність договорів кредиту та застави здебільшого виступає саме відповідачем.

Крім того, включення норм про накладення арешту тільки до статей про зміст рішення суду першої інстанції ставить питання про можливість подання заяви про накладення та, власне, накладення такого арешту, наприклад, судом апеляційної інстанції. Адже вимоги до постанови суду апеляційної інстанції встановлені на рівні окремих статей: ст. 282 ГПК України та ст. 382 ЦПК України. Тому з аналізу формулювань, що вжиті у ст. 1057-1 ЦК України («визнаючи недійсним кредитний договір/договір застави»), вбачається необхідність звернення з такою заявою саме на етапі розгляду справи в суді першої інстанції (серед іншого, такої позиції дотримується Київський апеляційний господарський суд у справі №912/1104/18).

На етапі ж апеляційного провадження у справі подання такої заяви можливе лише у виключних випадках, коли сторона доведе, що з незалежних від неї причин не могла подати таку заяву при розгляді справи в суді першої інстанції. Проте у будь-якому випадку відповідні процесуальні положення закону варто переглянути.

• *Обсяг обставин, які підлягають встановленню*

Цікавим є також питання щодо змісту поданої стороною заяви про накладення арешту, адже при її вирішенні суд повинен визначити грошову суму, яка має бути повернута кредитору у випадку визнання недійсним як кредитного договору, так і договору іпотеки.

Так, при зверненні до суду з позовом про визнання недійсним договору кредиту або застави судом досліджуються обставини укладення відповідних договорів та дотримання при цьому положень законодавства. Водночас питання розміру сум, які були сплачені та підлягають поверненню у випадку визнання договору недійсним, не належать до предмету доказування у такій справі, тим паче, при визнанні недійсним договору застави.

Зокрема, господарські суди у справі №911/2170/17 відмовили у задоволенні заяви про накладення арешту при визнанні недійсним договору іпотеки, в тому числі, виходячи з того, що заява не містила обґрунтування щодо чинності самого кредитного договору, строків та стану його виконання, а також наявності інших забезпечувальних зобов'язань. Тобто суд фактично був позбавлений можливості дослідити обставини, які мають значення для вирішення питання про накладення арешту на предмет іпотеки.

Таким чином, заява про накладення арешту в порядку ст. 1057-1 ЦК України суттєво розширює коло обставин, які підлягають встановленню судом при розгляді справи про недійсність договорів кредиту або застави. Враховуючи недостатнє врегулювання на рівні процесуальних норм, зазначене суттєво ускладнює застосування вказаних положень судами.

• *Випадки розбіжності кредитора та заставодержателя*

Деякі питання застосування положень ст. 1057-1 ЦК України аналізувались також у постанові Пленуму ВГСУ від 29.05.2013 р. №11 «Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними».

Зокрема, за підходом цієї постанови, визначені ст. 1057-1 ЦКУ наслідки застосовуються у разі визнання недійсним кредитного договору, у якому виконання зобов'язання позичальника забезпечено заставою майна, а також у разі визнання недійсним договору застави, яким забезпечується виконання позичальником своїх зобов'язань за кредитним договором. Тобто у вказаних положеннях йдеться про можливість застосування положень ст. 1057-1 ЦК України до правовідносин, коли позичальник та заставодавець є однією особою. Така позиція була сприйнята і судовою практикою (справа №911/2170/17).

Зазначений підхід вбачається обґрунтованим, адже майновий поручитель не завжди є учас-

ником спірних правовідносин між кредитором та боржником. Так само недійсність договору застави, укладеного із майновим поручителем, може бути заснована на дефекті повноважень однієї зі сторін, підробці договору, інших порушеннях норм законодавства при укладенні договору. В такому випадку майновий поручитель як постраждала сторона (майно якої було

ЗАЯВА ПРО НАКЛАДЕННЯ АРЕШТУ В ПОРЯДКУ СТ. 1057-1 ЦК УКРАЇНИ СУТТЄВО РОЗШИРЮЄ КОЛО ОБСТАВИН, ЯКІ ПІДЛЯГАЮТЬ ВСТАНОВЛЕННЮ СУДОМ ПРИ РОЗГЛЯДІ СПРАВИ ПРО НЕДІЙСНІСТЬ ДОГОВОРІВ КРЕДИТУ АБО ЗАСТАВИ

обтяжене на підставі недійсного договору) мало б розраховувати на ефективний захист своїх прав та звільнення майна з-під обтяження. Натомість положення ст. 1057-1 ЦК України фактично продовжують обтяження на користь кредитора.

Висновки

Отже, положеннями ст. 1057-1 ЦК України передбачено спеціальний порядок реституції при визнанні недійсним договору кредиту або застави. Зазначені норми спрямовані на захист інтересів кредитодавця та зменшення його ризиків на випадок недійсності кредитного договору, по якому позичальнику були видані кошти, а також на випадок виведення майна з-під забезпечення через визнання недійсним договору застави.

Якщо положення ч. 1 ст. 1057-1 ЦК України узгоджується з раніше встановленими нормами щодо реституції за недійсним договором, то ч. 2–5 зазначеної статті частково відходять від стандартного розуміння наслідків недійсності правочину. Так, за ч. 2–4 наслідки недійсності проявляються у трансформації основного зобов'язання, виконання якого забезпечує договір застави, з обов'язку сплатити кошти за кредитом та відсотками у визначений сторонами строк у обов'язок повернути кредитодавцеві видані кредитні кошти. В силу ж положень ч. 5 ст. 1057-1 ЦК України майно заставодавця залишається обтяженим навіть після визнання договору застави недійсним.

Попри позитивні зрушення в напрямку захисту кредиторів від дій недобросовісних боржників, положення ст. 1057-1 ЦК України все ж деякою мірою обмежують можливість ефективного захисту особою своїх прав у суді, адже навіть після отримання позитивного рішення про визнання недійсним договору особа не може відновити свої права через накладення арешту цим же судовим рішенням. У зв'язку з цим збалансованість інтересів сторін за наслідками вирішення справи суд повинен досліджувати у кожній окремій справі.

В сукупності з неякісним відображенням зазначених норм на рівні процесуальних кодексів при їх застосуванні виникає значна кількість перепон. Тому першим кроком до удосконалення, на нашу думку, є внесення до ГПК України та ЦПК України змін, якими необхідно усунути колізії та узгодити положення процесуальних кодексів з нормами ст. 1057-1 ЦК України, виокремити положення про арешт майна при визнанні недійсним договору застави зі статті «Зміст рішення» в окрему статтю, якою детально регламентувати вимоги до форми, змісту, строку подачі відповідної заяви.

